

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИКА РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНА

В статті висвітлюються дії уряду США в питаннях реституції культурних цінностей після Другої світової війни, аналізуються американські передачі українських культурних цінностей до СРСР у рамках загального реституційного процесу, їх подальша доля й значення для української культури. При підготовці цієї публікації автором використані матеріали, отримані за підтримки Програми ім. Фулбрайта в Україні та Центру ім. Ключе при Бібліотеці Конгресу США.

Ключові слова: Друга світова війна, США, Україна, культурні цінності, державна політика, повернення і реституція.

Доля культурних цінностей, утрачених і переміщених унаслідок Другої світової війни впродовж останніх десятиліть незмінно привертає значну увагу науковців і широкої громадськості. Однією із провідних тем західної історіографії цього питання є висвітлення місця й ролі Сполучених Штатів Америки у здійсненні масштабної повоєнної реституції культурних цінностей, пограбованих нацистською Німеччиною та її союзниками на територіях окупованих країн. Серед численних досліджень цієї теми особливо можна виділити праці американських авторів Л. Ніколас¹, М. Куртса² та Р. Едсела³, що викликали значний суспільний резонанс. Укажемо і на публікації спогадів безпосереднього учасника подій В. Фармера⁴, дослідників П. Гарклероде та Б. Піттавея⁵, К. Алфорда⁶. Разом із тим слід зазначити, що більшість західних фахівців при висвітленні цього питання свою увагу зосереджують переважно на участі США у поверненні пограбованих нацистами культурних цінностей до країн Західної й Центральної Європи. Доля ж предметів культури з території республік колишнього СРСР, зокрема України, практично не висвітлюється. На цьому тлі особливе значення мають опубліковані праці американської дослідниці П.К. Грімстед, в яких ця проблема є в центрі її уваги⁷. Публікації й ґрунтовний аналіз американських документів щодо повернення культурних цінностей до СРСР, у тому числі України, здійснили також німецькі вчені В. Айхведе та У. Хартунг⁸, Г. Фрейтаг⁹. Окремі аспекти американської політики реституції культурних цінностей у повоєнні роки в контексті України на конкретних прикладах висвітлювали також українські дослідники Г. Боряк,¹⁰ С. Кот¹¹, О. Долинський і Т. Себта¹². Однак згадані публікації далеко не вичерпують усі аспекти цієї теми, що визначає її актуальність для подальших досліджень.

Злочини нацистської Німеччини проти прав власності на окупованих територіях, зокрема масове винищення та розграбування культурних цінностей, набули широкого міжнародного резонансу й осуду. Дії нацистів та їхніх поплічників вимагали принципової оцінки з боку міжнародного співтовариства і вироблення спеціальної системи юридичних норм і механізмів, які б могли забезпечити подолання наслідків їхньої грабіжницької політики. Ключове значення щодо долі культурних цінностей, знищених і розграбованих нацистським режимом і його союзниками під час Другої світової війни мало застосування положень міжнародних конвенцій 1899 р. і 1907 р., якими були встановлені зобов'язання воюючих сторін щодо прав власності та об'єктів культури під час бойових дій і на території окупованих країн. У тому числі, ними заборонялися їх знищення, пошкодження й пограбування, а також будь-які форми примусового відчуження¹³. Спираючися на положення цих конвенцій, держави-союзниці по антигітлерівській коаліції узгодили та ухвалили з цього приводу спеціальну декларацію щодо визнання недійсними усіх актів позбавлення власності на окупованих територіях, у тому числі щодо власності на культурні цінності, що увійшла в систему міжнародних правових документів під неофіційною назвою Декларація від 5 січня 1943 року. Її ініціатором виступив уряд Великої Британії, яку активно підтримали США. Загалом декларацію підписали уряди 18 країн, зокрема Великої Британії, Бельгії, Нідерландів, Греції, Канади, Норвегії, Польщі, СРСР, США, Чехословаччини, за уряд Франції – Французький Національний Комітет та інші держави. За домовленістю між сторонами, декларація мала бути оприлюднена шляхом відповідних заяв у Лондоні, Москві та Вашингтоні¹⁴.

Розвиток подій на фронтах Другої світової війни, позначений переломом у перебігу бойових дій і наближенням поразки нацистської Німеччини та її союзників, поставив перед країнами антигітлерівської коаліції питання щодо майбутнього Німеччини та її відповідальності за розв'язання війни й скоєні злочини на окупованих територіях. З метою узгодження й вироблення єдиної позиції з так званого «німецького питання» було створено Європейський Консультативний Комітет із центром у Лондоні (ЕКК)¹⁵, учасником якого стали також США, і проведено цілу низку спеціальних міжнародних конференцій. Такі конференції відбулися у Тегерані (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), Бреттон-Вудсі (1-22 липня 1944 р.), Ялті (4-11 лютого 1945 р.), Потсдамі (липень-серпень 1945 р.), Парижі (9 листопада – 21 грудня 1945 р.). Узгоджені під час їх роботи країнами антигітлерівської коаліції принципи стали вагомою складовою частиною системи мирних договорів, укладених після завершення війни 1947 року в Парижі державами-переможцями з Німеччиною та її союзниками. У тому числі, у рішеннях міжнародних конференцій, а згодом у підписаних мирних договорах важливе місце відводилося питанням реституції пограбованих нацистами культурних цінностей.

Під час дискусій і підготовки міжнародних рішень щодо засад подолання заподіяних у роки війни та окупації збитків визначалося, що справа повернення та реституції втрачених культурних цінностей розглядатиметься як складова частина питання репарацій, що мали стягатися з Німеччини та її союзників. Не випадково, тема долі культурних цінностей, знищених і пограбованих нацистами та їхніми співниками у процесі вироблення рішень по Німеччині набула значення окремого правового та організаційного комплексу в блоці репараційних проблем¹⁶.

Одним із ключових положень заключного протоколу Потсдамської конференції та офіційного повідомлення про її підсумки стало питання про репарації з Німеччини. У тому числі, при його опрацюванні чітко фігурувала тема реституції культурних цінностей. Ініціатором її розгляду була делегація США, яка 17 липня 1945 р. звернулася до інших учасників конференції з меморандумом щодо якнайшвидшого початку роботи Контрольної Ради по Німеччині (КР) та головних принципів політики союзних держав щодо Німеччини. У меморандумі наголошувалося на завданнях виконання програми реституції з огляду на питання репарацій. «Відповідна програма реституції ідентифікованої власності, нагрованої німцями на союзних територіях, – йшлося у документі, – має бути виконана у найкоротший строк»¹⁷. Майно, що підлягало реституції й воєнні трофеї мають виключатися зі складу репарацій. США запропонували «негайно укласти угоду про визначення реституції, воєнних трофеїв і репарацій». Наголошувалося: «Уряд Сполучених Штатів вважає, що визначення реституції, воєнних трофеїв і репарацій настільки взаємозв'язане з формою розподілення репарацій, що угода з усіх цих питань мусить бути досягнута одночасно»¹⁸.

У додатку 2 до додатку 1 до американського меморандуму були запропоновані визначення термінів «реституція» й «воєнні трофеї». Зокрема термін «реституція» пропонувалося у пріоритетному характері застосовувати до культурних цінностей. При цьому, позиція США полягала у тому, що слід було максимально чітко визначити, які саме культурні цінності як об'єкти власності можуть розглядатися у контексті реституції. У додатку пропонувалося: «Сполучені Штати вважають, щоб: 1. Реституція була обмежена можливими для впізнання художніми, релігійними й культурними предметами, що існували на день вторгнення на територіях, з яких ці предмети було вивезено, оскільки такі предмети можуть бути повернуті й незалежно від форм відчуження, через яке вони потрапили до рук ворога»¹⁹.

Слід зазначити, що під час дискусії навколо цих питань делегація СРСР наполегливо обстоювала претензії Радянського Союзу на об'єкти промислового й сировинного значення, транспортні засоби, частку торговельного флоту Німеччини. При цьому, на підставі протокольних записів конференції показовим, що радянські представники жодного разу не порушили тему

реституції втраченого майна, включно з культурними цінностями. Термін «реституція» був ужитий радянською делегацією лише один раз, коли вона запропонувала погодити можливість так званих «авансових поставок із Німеччини»²⁰.

Темі репарацій із Німеччини додатково було присвячено спеціальну Паризьку конференцію по репараціях, що відбулася у листопаді 1945 р. Участь в її роботі брали 17 країн-учасниць антигітлерівської коаліції, у тому числі США, Канада, Велика Британія, Франція, Королівство Нідерландів, Норвегія, Бельгія, Чехословаччина та Австралія. Радянський Союз не брав участі у конференції. У преамбулі опрацьованого країнами-учасницями проекту «Договору про репарації з Німеччини, створення Міжсоюзницького агенства по репараціях і реституцію монетарного золота» зазначалося, що цей договір відбувається у згоді й на розвиток угод, досягнутих урядами СРСР, США й Великої Британії з питань репарацій із Німеччини («Німецьких репарацій») на конференції у Потсдамі. Договір («Заключний акт») укладений 14 січня 1946 р. урядами США, Великої Британії, Франції, Нідерландів, Бельгії, Югославії й Люксембургу. Разом вони представляли 84,15% квоти учасників категорії «А», що претендували на «усі форми німецьких репарацій». За умовами договору, він набував чинності, якщо квота країн-підписантів становила не менше 80 % по цій категорії, тому договір набував чинності з дати укладення²¹.

Серед загальних положень Паризького договору про «німецькі репарації» звернімо увагу на зобов'язання сторін оформляти репараційні претензії шляхом подання відповідних вимог від імені їх урядів і громадян, державного й приватного характеру (ст. 2, 3)²². В «одностайній» резолюції конференції, включеній до заключного акта, підкреслювалося, що сторони-учасниці у своїх діях керуються принципами декларації від 5 січня 1943 і звертаються до нейтральних країн щодо співраці у виявленні награваного майна й золота, що потрапили на їх території з Німеччини. У п. 3 резолюції вживається термін «компенсація збитків, завданих війною», а також термін «відновлення або компенсація власникам збитків, завданих війною власності»²³. На цей факт ми звертаємо особливу увагу, враховуючи дискусію навколо питань правових засад компенсації безповоротно втрачених під час війни і в результаті її наслідків культурних цінностей як складової частини процесу реституції.

Слід звернути увагу і на документ під назвою «Про предмет реституції», затверджений як резолюція №1 додатку до заключного акта конференції, в якому сформульовані загальні принципи, що мали стати основою міжнародної політики реституції й здійснення відповідних процедур²⁴.

Сформульовані у резолюції принципи в майбутньому дістали своє відображення як в практичній діяльності Контрольної Ради по Німеччині, так і мирних договорах, укладених країнами-учасницями антигітлерівської коаліції з

Німеччиною та її союзниками. У тому числі, це стосувалося питання реституції втраченого внаслідок війни та окупації майна, включно культурних цінностей, як такого, що підлягало спеціальній процедурі²⁵. Таку процедуру було розглянуто і затверджено згодом під час роботи Контрольної ради по Німеччині, до якої входили представники СРСР, США, Великої Британії та Франції. Зокрема низкою рішень Комітету по координації Контрольної ради визначався сам предмет і поняття «реституції», а також узгоджена для всіх зон окупації Німеччини «чотиристороння процедура реституції»²⁶.

Вивезені німецькою окупаційною владою з України культурні цінності почали повертатися своїм законним власникам вже у перебігу бойових дій 1944-1945 рр. Під час просування радянських військ по території країн Східної й Центральної Європи залучені до передових частин спеціальні експертні групи виявляли і відправляли до СРСР архівні, бібліотечні й музейні фонди, зосереджені нацистами на перевалочних базах і в спеціальних сховищах. Наприклад, на території Польщі у Кракові було виявлено вагон із музейними експонатами Дніпропетровського музею ім. Д. Яворницького та 6 вагонів з архівними документами зі Львова. Із Чехословаччини повернулися кілька вагонів з українськими архівними документами та 4 скрині рукописних книг Бібліотеки АН України. Із Австрії повернулася додому частина втрачених експонатів музеїв Одеси. Із міста Цеденіна поблизу Берліна з території Німеччини відправлено в Україну 98 археологічних експонатів Харківського історичного музею²⁷. Також неподалік від Берліна було знайдено 12 ящиків із майном музеїв Києво-Печерської лаври²⁸.

Проте значна кількість українських культурних цінностей по війні опинилася в американській, британській та французькій зонах окупації Німеччини. При цьому переважну більшість із них знайдено на території зони відповідальності США. Тому висвітлення діяльності Військової адміністрації США у Німеччині по передачі виявлених культурних цінностей до СРСР є особливо актуальною.

Ще 1942 року, до початку ведення активних бойових дій союзників на території Європи, у вищому керівництві США почало обговорюватися питання щодо створення «корпусу фахівців, які б у взаємодії із сухопутними та військово-морськими силами займалися проблемою захисту пам'яток і творів мистецтва». У тому числі, висувалась ідея, аби домагатися, щоб такі ж групи (комітети) були створені у складі збройних сил Великої Британії й СРСР. Перший практичний крок у цьому напрямі зроблено військовим керівництвом США створенням у м. Шарлоттсвіллі (штат Вірджинія) школи військової адміністрації, до навчальних планів якої входив інструктаж по збереженню пам'яток мистецтва²⁹. У червні 1943 р. Президент США Ф.Д. Рузвельт затвердив створення спеціальної Американської комісії по захисту й порятунку мистецьких та історичних пам'яток у зонах бойових дій, до

складу якої мали залучатися досвідчені експерти (так звана «Комісія Робертса»)³⁰. Вони ставали офіцерами служби захисту пам'яток, що діяла при штабі головнокомандувача і мала своїх представників серед авангардних частин кожної із армій. Невдовзі цей підрозділ отримав назву спеціальної служби - Секції «Пам'яток, образотворчих мистецтв та архівів» (*Monuments, Fine Arts and Archives – MFA&A*). Першопочатково, у складі служби захисту пам'яток діяли 17 експертів. 29 грудня 1943 р. головнокомандувач збройних сил США в Європі Д. Ейзенхауер видав перший загальний наказ по союзних військах, що безпосередньо стосувався охорони історичних і мистецьких цінностей і покладав відповідальність за його виконання на командний склад об'єднаних збройних сил союзників³¹.

Під час просування союзних військ по території Німеччини масштаби виявлення експертами культурних цінностей світового значення виявилися надзвичайними. При цьому більшість пам'яток потребували перевезення із місць переховування (часто це були сирі підвали й сховища у шахтах) і розташування у придатних для збереження умовах, де можливо було б проводити їх облік та елементарні заходи по захисту після складних умов перебування. З цією метою 20 травня 1945 р. Верховне командування союзних експедиційних сил³² видало наказ про створення «збірних пунктів», що передбачалося розміщувати «у придатних для цієї мети будівлях». Перший такий офіційний американський збірний пункт почав діяти у центрі Німеччини у м. Марбурзі. Однак кількість культурних цінностей, знайдених у різних частинах Німеччини була такою великою, що стало зрозуміло – транспортувати і розміщувати їх в одному центрі концентрації просто неможливо. Тож почали створюватися нові «збірні пункти». Зокрема 14 червня 1945 р. отримав офіційний статус другий центральний «збірний пункт» у Мюнхені (Баварія), що розмістився у величезній споруді колишнього адміністративного центру нацистської партії. Його очолив лейтенант Крейг Сміт. Третій збірний пункт відкрився у м. Вісбадені у приміщенні Земельного музею під керівництвом капітана Уолтера Фармера. Згодом сюди були переведені культурні цінності зі збірного пункту в м. Марбурзі, який після цього припинив існування. Натомість, у м. Оффенбаху поблизу Франкфурта – на – Майні відкрився ще один пункт, де переважно зосереджувалася юдаїка. У Вісбадені більшість предметів становили культурні цінності, що належали німецьким власникам.³³ Мюнхенський центральний збірний пункт став місцем концентрації головних масивів культурних цінностей, вивезених нацистами із СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Франції, Бельгії, Нідерландів та інших країн Європи³⁴.

У вересні 1945 р. американські експерти почали готувати перші передачі культурних цінностей зацікавленим сторонам. Цей процес започаткувало повернення Гентського алтаря, передача якого відбулася в Королівському

палаці в Брюсселі³⁵. Звістка про цей акт сколихнула країни – жертви німецької окупації і викликала хвилю звернень щодо допуску їх фахівців на американські збірні пункти. У Мюнхені для представників кожної з таких країн було надано по службовому приміщенню та німцю-помічнику із збереження пам'яток. Приналежні кожній із країн речі необхідно було вилучити із загальної маси й помістити для інвентаризації та упакування в окремі частини будівлі збірного пункту³⁶.

Масштабність завдань і відповідальність за долю підконтрольних в американській окупаційній зоні культурних цінностей спонукали військову адміністрацію США у Німеччині до розробки надзвичайно докладних і чітких законодавчих засад та інструкцій щодо об'єктів культури. Ураховуючи, що ініціативи США щодо створення єдиного наддержавного союзного органу з питань реституції не були підтримані СРСР, Великою Британією та Францією відповідно до узгоджених принципів про порядок управління в окупаційних зонах, вона діяла згідно з власним баченням проблеми. У квітні 1946 р. оприлюднено виданий нею закон №52 «Затримка та контроль власності», в якому зокрема наголошувалися зобов'язання всіх утримувачів майна декларувати його до військової адміністрації з метою обліку й контролю (аналогічний закон було схвалено адміністрацією британської окупаційної зони)³⁷. У тому числі, це стосувалося власності, що була предметом пограбування, актів конфіскації або вилучена із дотриманням законних форм на територіях, що перебували поза кордонами Німеччини (ст. 1, п.2). У визначенні терміну «власність» у законі поміж іншим фігурували «твори мистецтва та інші культурні матеріали» (ст.7, п. «с»)³⁸.

Найбільш докладно питання виявлення й збереження культурних цінностей, а також їх реституції законним власникам в американській зоні у Німеччині висвітлені в Інструкції №18 «Пам'ятки, образотворче мистецтво та архіви», затвердженій військовою адміністрацією США у Німеччині³⁹. Документ визначав «політику та інструкції відносно культурної структури і матеріалів, знайдених у Зоні США». Серед завдань американської військової адміністрації визначалися захист, збереження й контроль усіх пам'яток та інших споруд чи пам'ятних місць, що мають релігійне, мистецьке, археологічне, історичне чи інше культурне значення, предметів, архівів, книг і документів та убезпечення їх так довго, як буде необхідно від пошкоджень у результаті війни та окупації. Окремо наголошувалося на необхідності підготовки рухомих культурних цінностей у Німеччині до реституції чи заміни в натурі⁴⁰.

Слід зазначити, що відразу після завершення Другої світової війни американська військова адміністрація у Німеччині була налаштована на виконання всіх зобов'язань і узгоджених рішень щодо повернення й реституції втрачених культурних цінностей на справедливих і демократичних

заходах. Така позиція США рівною мірою стосувалося й СРСР. Зокрема 1945 року під час зустрічі з радянським генералом В. Д. Соколовським, очільник військової адміністрації США у Німеччині генерал Л. Клей запевнив його, що він обстоює ту позицію, згідно з якою Німеччина має повернути все, що вивезла із окупованих країн⁴¹. У перші повоєнні роки процес передачі культурних цінностей із американської до радянської окупаційної зони відбувався досить активно. Зокрема згідно з даними шифрованої телеграми уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі при Радянській військовій адміністрації у Німеччині генерал-майора Л. Зоріна, лише у вересні 1946 р. з американської зони окупації до Східного Берліна загалом перевезли 4 вагони музейних цінностей (333 ящики)⁴².

Однак із часом, коли стосунки між СРСР і західними союзниками погіршилися, СРСР почав звинувачувати американську сторону в саботажі й небажанні виконувати свої зобов'язання. Так, у листі до генерала Л. Клея від 5 березня 1949 р. маршал В. Соколовський звернув увагу американського керівника на той факт, що за весь період з американської зони повернуто лише близько 20 вагонів з архівними матеріалами, книгами та іншими предметами, а також одна скульптура. Соколовський робив висновок, що американська сторона свідомо перешкоджає радянській місії по реституції й назвав таке становище неприпустимим⁴³. У відповіді американських представників зазначалося, що з американської окупаційної зони за три роки до СРСР повернуто майже 600 тис. об'єктів - книги, цінні срібні вироби, ікони, картини, предмети релігійного культу, скульптуру. Генерал Клей відкидав звинувачення у дискримінації радянської місії й наголошував на неухильному дотриманні американськими службами процедури реституції як до СРСР, так і до місії інших 14 країн, з якими вони співпрацювали⁴⁴.

Слід зазначити, що твердження американської сторони багато в чому були обґрунтовані. За даними американської дослідниці П.К. Грімстед, загалом із американської зони окупації у період 1945-1953 рр. до СРСР через передачу Радянській військовій адміністрації у Німеччині (РВАН) відправлено 17 партій вантажів. У тому числі, у період з 1945 р. до 1949 р. здійснено 15 передач культурних цінностей. Дві партії культурних цінностей із території СРСР були додатково передані з американської зони окупації радянським представникам 1952 року та 1953 року. Ще один акт реституції до СРСР за даними П.К. Грімстед здійснений американським урядом уже на території США 1957 року⁴⁵.

Списки переданих культурних цінностей оформлялися по-різному. У деяких із них під окремими одиницями включалися як твори мистецтва та інші музейні предмети, так і книги й архівні справи. В інших випадках у списках, наприклад, книги та брошури при відправці враховувалися лише за номерами ящиків. В окремих переліках (зазвичай, це властиве першим

спискам 1945 р.) такий підхід застосовувався і до музейних предметів, коли під одним інвентарним номером ящика фігурували «картини», «предмети одягу», «стара бронза», «стара кераміка» тощо. Списки більш пізнього часу музейні цінності наводять, зазвичай, попредметно. Друковані видання та архівні матеріали у більшості продовжували подаватися за кількістю ящиків. Тому досі існують певні труднощі у підрахунках кількості повернутих з американської зони окупації до СРСР культурних цінностей.

Загалом за підрахунками американської служби Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів, нею до Радянського Союзу передано 534 120 порядкових номерів предметів, що мали культурне значення (ікони, картини, книги, кераміка, скульптура, зброя, одяг і тканини, скло, порцеляна, монети тощо). Значна частина цих культурних цінностей за американськими даними походила із зібрань Києва – 167 717 од⁴⁶. Це становило 31,4% усіх повернутих до СРСР реліквій. Разом з тим, авторитетний німецький дослідник В. Айхведе припускає, що загалом приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення з-поміж повернутих до СРСР, походили з України⁴⁷. Це становило понад 65,5% від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР з американської зони окупації на території повоєнної Німеччини.

Зокрема у замку в м. Гохштадт-на-Дунаї знайдено переважну більшість музейних цінностей із багатьох міст України. Їх було перевезено до Центрального збірного пункту в Мюнхені. Уявлення щодо співвідношення загальносоюзних та українських культурних цінностей, що там зберігались, а також про географію їх походження надають матеріали Картотеки мистецьких об'єктів збірного пункту, що збереглися в архівах. Загалом картотека налічує 55024 картки. Її складовою частиною є так звана реституційна картотека, де зібрані картки власності на предмети культури, що підлягали поверненню країнам походження. У тому числі, 5152 картки складені на об'єкти, що походили з території СРСР⁴⁸. Копії з цих карток перебувають в Україні⁴⁹. Їх аналіз за географією та кількісними показниками, за підрахунками Т. Себти, фіксує таку картину: сучасна територія України – 2 033 картки, Росії – 1 219 картки, Білорусі – 317 карток. Частина карток (1 583 од.) цього розділу має позначку «СРСР: Власник невідомий»⁵⁰.

Незважаючи на зосереджену в Мюнхені велику кількість пам'яток історії й культури, що належали українським установам, українські представники не були допущені до участі в їх експертному опрацюванні на території Німеччини, тобто до ідентифікації, підготовці списків на передачу, прийнятті й перевезенні до радянської окупаційної зони, наступній підготовці до повернення в Україну.

Між тим, інформація про знайдені у Баварії значні українські музейні фонди стала відомою в Управлінні музеїв Комітету в справах культосвітньої

роботи при Раді Міністрів УРСР лише влітку 1946 р. Управління терміново відрядило до Німеччини свого представника - заступника директора Києво-Печерського заповідника археолога В.А. Богусевича. Він прибув з Києва до Берліна 20 липня 1946 р. з офіційними повноваженнями від українського уряду. Проте В.А. Богусевичу, як українському представникові, завідувач відділу реституції Радянської військової адміністрації у Німеччині (РВАН) Г.М. Гуляєв категорично відмовив у в'їзді до Мюнхена для визначення предметів, вивезених із музеїв України. Щобільше, зі звітів Богусевича видно, що він не міг отримати жодної конкретної інформації стосовно того, як РВАН далі поведеться зі знайденими українськими цінностями. Йому було лише заявлено, що є два варіанти подальшого розвитку подій: або відправка всіх знайдених музейних фондів до ленінградського Ермітажу або ж організація розподілу їх безпосередньо у Берліні⁵¹. Таке ставлення до українського представника було відверто дискримінаційним.

На тлі погіршення відносин між СРСР і країнами Заходу, а також наростанням конфліктів і непорозумінь між керівництвом радянської окупаційної зони й керівниками окупаційних зон США, Великої Британії і Франції, американська політика реституції почала зазнавати змін. До структур Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів почали масово звертатися втікачі з країн, що потрапили в зону радянського впливу, які, як біженці, почали заявляти свої претензії на право власності на культурні цінності, пограбовані нацистами на територіях цих країн і згодом зосереджених у збірних пунктах західних зон окупації Німеччини. Усупереч узгодженій чотиристоронній процедурі реституції, що передбачала виключне право урядів союзних країн на реституцію втраченого майна, включно і культурних цінностей, такі вимоги нерідко задовольнялися. Існують згадки про існування таємної інструкції урядових чинників США від 28 серпня 1948 р., в якій поміж іншим наказувалося «адміністрації окупаційної зони у Німеччині припинити передачу творів мистецтва країнам радянського блоку, якщо на них претендують громадяни інших держав»⁵². Факт надходження таких директив де-факто визнавали офіцери американської Секції MFA&A, які згодом, через кілька місяців, підтверджували, що армія отримала повноваження «повертати біженцям із території Радянського Союзу чи його союзників (як громадянам, так і не громадянам їх) предмети, на які вони претендують в індивідуальному порядку»⁵³.

Прикладом цих дій Секції MFA&A стала доля відомих рисунків А. Дюрера (24 од.), які були конфісковані й вивезені німецькими чинниками 2 липня 1941 р. із Львівської філії Бібліотеки АН УРСР після окупації Львова ще на початку німецько-радянської війни. 1945 року їх знайдено в американській окупаційній зоні на території Австрії в Зальцбурзі⁵⁴. Рисунки перевезено до Центрального збірного пункту в Мюнхені. У квітні 1947 р. до

канцелярії Секції MFA&A надійшло звернення від князя Георга Любомирського, нащадка роду Любомирських, представники якого внесли ці рисунки до фондів колишнього Закладу Оссолінських у Львові. Він просив передати йому ці рисунки. Князь обіцяв подарувати їх Національній галереї у США. Однак відомо, що тоді ж він звернувся до відомої фірми Розенберга і Стейбеля у Нью-Йорку з проханням допомогти повернути рисунки Дюрера, які він у майбутньому планував продати. У травні 1947 р. офіцери Секції MFA&A почали розгляд цього питання. Спершу американські експерти відмовили Любомирському у передачі рисунків. При цьому вони посилалися на існуючу процедуру реституції творів мистецтва, що передбачала їх повернення до країни, з якої їх було вивезено. Окрім того, вони спиралися на існуючі відомості щодо їх передачі в дар львівському закладу. Однак невдовзі Любомирському було рекомендовано не знімати своїх претензій. Після надходження директив щодо змін у політиці реституції їх почали розглядати як першочергові. Зокрема у серпні 1948 р. один із керівників Секції MFA&A Річард Говард у листі до директора Центрального збірного пункту в Мюнхені Стюарта Леонарда рекомендував передати «рисунки Любомирського» його представникам «без розголошення». Однак це розпорядження не було виконане через незгоду з ним керівника збірного пункту, який уважав, що воно суперечить загальним принципам реституції. Тож до питання повернулися знову через кілька місяців, коли у вересні 1948 р. Г. Любомирський подав чергове прохання до керівника Відділу репарацій і реституції Управління військової адміністрації Уоррена Макджанкінса. Дискусії у середовищі американських посадовців та експертів щодо долі рисунків Дюрера тривали кілька місяців. Деякі з них уважали, що їх необхідно повернути до Польщі. Справа дійшла до Державного департаменту США, де їх доля була остаточно вирішена. У травні 1950 р. Держдепартамент ухвалив рішення, що рисунки можливо передати князю Г. Любомирському, що і було виконано⁵⁵. Однак князь порушив свою обіцянку передати колекцію американським музеям – уже 1954 року вона була розпродана ним з аукціону і виявилася розпорошеною по багатьох музеях світу⁵⁶.

За схожим сценарієм, хоч і на дещо інших засадах, вирішувалася доля так званих «безгоспних» цінностей, які було складно ідентифікувати. Зазвичай вони поверталися державі, із території якої були вивезені, і могли розподілятися між музеями і бібліотеками. Однак 1947 року виникло питання щодо майбутнього колосальних масивів єврейських культурних цінностей, награваних нацистами на територіях окупованих країн. Переважна частина таких предметів зосереджувалася в Центральному збірному пункті в Оффенбаху. Додаткові рекомендації про повернення і реституцію майна, пограбованого нацистами, схвалені Військовою адміністрацією США у Німеччині, відкрили можливість участі в їх реституції благодійних

і неприбуткових організацій. Тож претензії на єврейську власність заявили Організація- правонаступник по реституції єврейської власності (ОПРЄВ), заснована 1947 року в Нью-Йорку, та організація Відновлення єврейської культури. Обидві ці структури співпрацювали між собою. Їх зусиллями більшість предметів єврейської культури відправлено до США та Ізраїлю, хоча суперечки щодо долі цих цінностей ще тривали впродовж багатьох років⁵⁷.

Не були повернуті до країни походження чимало колекцій юдаїки і гебраїки, вивезених нацистами із території СРСР, зокрема України. Так, за даними П.К. Грімстед, із Оффенбаха до Києва повернулася лише незначна кількість єврейських матеріалів, тоді коли багато цінних єврейських книг і рукописів з України опинилися у США та Ізраїлі. Їх ідентифіковано в музеї Яд-Вашем, Національній бібліотеці та бібліотеці університету в Єрусалимі. Серед них були матеріали колишнього інституту Єврейської пролетарської культури у Києві УАН. У Національному архіві США також зберігаються матеріали цього інституту, таємно вивезені із Німеччини після війни⁵⁸.

Питання реституції українських культурних цінностей із британської та французької окупаційних зон практично не висвітлено науковцями. Існують лише згадки про відправку до СРСР із британської зони окупації з монастиря Танценберг біля міст Філлаха і Клагенфурта, де нацисти зосередили мільйони томів награвованих книг, упродовж травня 1946 – жовтня 1948 рр. 569 великих кошиків із тисячами книг. Переважно це були книги із приміських палаців Ленінграда, Воронежа і Києва⁵⁹.

Знайдені на території Німеччини й передані Радянській військовій адміністрації культурні цінності зосереджувалися в Берліні у великих складах на березі річки Шпрее, що мали назву «Дерутра». Їх обліком, інвентаризацією і розподілом у взаємодії з РВАН займалася спеціальна комісія фахівців, сформована і направлена до Німеччини 1947 року урядом СРСР. До її складу входили уповноважений Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР Д.В. Марчуков (керівник), ленінградський мистецтвознавець А.М. Кучумов, фахівець музейної справи із Москви Г.Г. Антіпін⁶⁰. За деякими даними, вони прибули у Берлін на початку жовтня 1947 р.⁶¹. Жодного українського представника до складу комісії включено не було. Інвентаризація й розподіл сотень тисяч культурних цінностей відбувалися з великим поспіхом. Уже 24 жовтня 1947 р. прозвітовано про їх підготовку до відправки в СРСР. Лише тоді було сформовано спільну комісію за участі представників РРФСР, УРСР і БРСР, що мала прийняти для опрацювання 2391 ящик (місце). Зрозуміло, що у відведені на цей процес стислі терміни, комісія могла ознайомитися з підготовленими матеріалами лише загально і зробити вибіркові звірки. Як наслідок, у висновку щодо обстеження підготовлених до відправки ящиків (місць) зазначалося: «Визначити кількість експонатів не уявляється можливим через відсутність яких-небудь точних відомостей про

нього. Орієнтовно можливо сказати, що у 2391 ящику знаходяться кілька сот тисяч предметів»⁶². З огляду на підписане членами комісії заключення, можна стверджувати, що вони змогли лише поверхово ознайомитися із підготовленим до відправки майном і не мали можливості докладно розбиратися з його атрибуцією та визначенням конкретного законного власника.

6 листопада 1947 р. в Берліні відбулася офіційна передача архівів, бібліотечних фондів і музейного майна, що підлягали поверненню до СРСР. При цьому кількість ящиків (місць) значно зменшилась. У складеному того ж дня акті передачі цінностей, указано, що загалом призначено до відправки 2031 ящик, які завантажили у 18 закритих вагонів. Додатково в один відкритий вагон помістили дві бронзові статуї й ствол музейної гармати. Із загального числа 19 вагонів у Ленінград-Пушкін направлялося 4 закритих і один відкритий вагон, Новгород – 4 вагони, Київ – 8 вагонів, Мінськ – 2 вагони⁶³. Тоді ж відбулась офіційна передача підготовлених до відправки культурних цінностей представникам РРФСР, УРСР і БРСР. Від України цінний вантаж приймали Уповноважений Ради Міністрів УРСР у Німеччині В.С. Островецький і представник АН УРСР М.Г. Голімбіовський⁶⁴. До України мало відправлятися 1127 ящиків (місць) з культурними цінностями⁶⁵.

7 листопада 1947 р. з Берліна вирушив перший потяг із культурними цінностями, що поверталися до СРСР. Він мав прибути до Москви, а згодом – Ленінграда – Пушкіна. За деякими даними, потяг складався із 11 вагонів, в яких із Німеччини відправлялися приблизно 2500 ящиків (місць) із музейними та іншими культурними цінностями⁶⁶. Зазначимо, що ці дані значно перевищують кількість культурних цінностей, що мали відправлятися до РРФСР згідно із згаданим вище актом передачі культурних цінностей від 6 листопада 1947 р. Тож це питання потребує окремого додаткового дослідження.

За кілька днів, 10 листопада в дорогу вирушив ще один потяг, який прямував до Києва. Він складався з 8 вагонів із культурними цінностями. На станції Брест усі культурні цінності довелося перевантажувати з німецьких у радянські вагони. Нарешті, 4 грудня 1947 р. цінний вантаж прибув на київський вокзал. Протягом 6-8 грудня тривало його розвантаження й перевезення автомашинами до місця тимчасового складування на територію історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра». Далі розпочалася праця з обліку, систематизації й розподілу отриманих культурних цінностей. З цією метою було створено державну комісію, очолювану директором Київського історичного музею А.П. Вікторовим, що діяла з 4 січня до 15 березня 1948 р.⁶⁷.

Комісія встановила, що під час транспортування частину етнографічних матеріалів запаковано не в ящики, а паперові згортки, що розпалися під час перевантажень, тож загальна кількість місць виявилася дещо більшою, аніж вказана у супровідних документах (1127 місць, тоді як у вступній частині звіту комісії фігурує цифра 1138 місць, однак перерахунок наведених у ньому

докладних даних показує іншу цифру – 1156 місць). Російські експерти, які готували вантаж до відправки з Берліна не додали до нього ані матеріалів американських актів передач, ані якихось інших документів, що могли б допомогти встановити приналежність окремих предметів закладам культури. Тож за допомогою залучених консультантів-фахівців комісія була змушена атрибутувати і розподіляти їх «за зовнішніми ознаками (шифр, що зберігається на експонатах, печатка, фото, окремі написи тощо)»⁶⁸. За підсумками інвентаризації встановлено, що з отриманого вантажу 1060 місць беззаперечно належали українським установам (867 – заклади системи Комітету в справах культурно-освітніх установ, 193 – інші заклади), а 49 місць потрапили до «українського» потягу помилково і належали до установ Білоруської РСР (42 місця), Кримської АРСР (РРФСР, 6 місць), РРФСР (місто Орел, 1 місце). Ще 37 місць, за даними комісії, не було можливості атрибутувати. Серед визначених українських власників були музеї, наукові установи й бібліотеки Києва, Вінниці, Львова, Миколаєва, Полтави, Херсона, Чернігова та Умані. Найбільша кількість повернутих із Німеччини культурних цінностей (628 місць) відносилася до фондів Київського історичного музею (до війни Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка)⁶⁹.

Повернення значної кількості українських культурних цінностей, вивезених до Німеччини у роки окупації, поза всякими сумнівами, стало визначною подією в історії української культури.

Разом з тим, є всі підстави вважати, що під час інвентаризації й розподілу майна радянських музеїв, бібліотек та архівів на складах «Дерутра» у Берліні з об'єктивних і суб'єктивних причин велику частину українських культурних цінностей помилково призначили для відправки до Москви та Ленінграда (у приміській палаці в м. Пушкін та Павловськ) і, зрештою, вони потрапили до фондів російських установ. Ця тема досі ще лишається малодослідженою через відсутність доступу до відповідних російських архівних фондів. Однак і наявні відомі наукові дані дають підстави стверджувати, що йдеться про масштабне явище, що спричинилося до нових утрат українських культурних цінностей.

Так, 10 лютого 1948 р. до Управління музеїв Комітету в справах культурно-просвітніх установ при Раді міністрів УРСР надійшов лист директора Центрального сховища музейних фондів приміських палаців Ленінграда в м. Пушкіні А.М. Кучумова, в якому повідомлялось, що під час розбирання майна, повернутого з Берліна, «виявлені картини, що належать київському музею і музеям інших міст України, загальною кількістю майже 300 штук. Окрім того, виявлені негативи археологічних розкопок 3 ящики, книги та інші предмети, що належать установам Академії наук України – 3 ящики». У листі порушувалося питання про терміновий приїзд українських фахівців, які повинні були мати при собі документи, що підтверджували б пограбу-

вання німецькими окупантами музейного майна і повноваження на його отримання⁷⁰. Даних про отримання цих цінностей українськими установами поки що не виявлено.

Однак далеко не завжди українські музеї, бібліотеки та інші установи інформувалися про наявність приналежних їм фондів. Підтвердженням цій тезі є факти випадкового виявлення українських культурних цінностей у російських сховищах у післявоєнні роки та їх повернення в Україну. Ще у середині 50-х років із Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича у Харківський художній музей зненацька прислали картину відомого художника другої половини XIX ст. А. Жодейка «Портрет дівчини», що вважалася втраченою у роки війни. 1970 року дирекції Алупкинського палацу-музею у Криму з великими труднощами вдалося повернути із Державного Ермітажу 19 картин різних західноєвропейських майстрів XVI-XVIII ст., що вважалися втраченими у роки війни і наприкінці 60-х років XX ст. випадково були виявлені представниками музею. 1979 року із фондів Новгородського музею-заповідника у Київський музей українського образотворчого мистецтва повернулися ікони «Святий Георгій» (XVII ст.) і «Соглядатаї землі Ханаанської» (XVIII ст.), що офіційно внесені в списки втрат музею у роки війни. Їх також випадково виявила співробітниця київського музею у фондах новгородського музею. Виявилось, що ікони були повернуті в СРСР із Німеччини 1947 року⁷¹.

Одним із найбільш резонансних прикладів неповернення в Україну культурних цінностей після їх реституції із Німеччини є доля мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору. 1943 року представниками німецького «штабу Розенберга» щонайменше 29 ящиків із мозаїками і фресками собору вивезені з Києва через Краків у Гохштадт-на-Дунаї на півдні Баварії. 1945 року там їх розшукали американські військові й перевезли у Мюнхен у Центральний збірний пункт. Із Мюнхена у процесі реституції їх передали радянській військовій адміністрації у Берлін. Наприкінці 1947 р. мозаїки і фрески разом з іншими музейними фондами відправили в СРСР двома ешелонами. У Київ було направлено загалом 11 мозаїк та фресок (при цьому одна мозаїка й дві фрески у цілком розбитому стані). У другий ешелон, що їхав через Москву до Ленінграда (міста Пушкін і Павловськ) було завантажено 18 михайлівських фресок і мозаїк. З Центрального сховища музейних фондів їх відправили до Новгорода, звідки частина пам'яток у 1952-1953 рр. опинилася також у музеях Ленінграда. Про долю цих унікальних реліквій стало відомо лише через кілька десятиліть – наприкінці XX – на початку XXI ст.⁷².

Процес реституції урядом США українських культурних цінностей до СРСР не припинявся із завершенням масового повернення предметів культури країнам-власникам із американської зони окупації Німеччини. Доволі значна кількість реліквій різного характеру американські військово-

службовці й цивільні працівники американських установ в Європі неофіційним шляхом змогли переправити на територію США. Факти виявлення таких культурних цінностей були настільки численними, що стали предметом розгляду урядом США з метою вироблення чіткої позиції держави у цьому питанні. 28 січня 1947 р. Державний департамент США затвердив меморандум «Повернення втрачених предметів мистецтва країнам їх походження». У меморандумі підкреслювалося, що повернення втрачених предметів мистецтва до країн, звідки вони були вивезені, відповідає «загальній політиці Сполучених Штатів відповідно до Гаазької Конвенції 1907». Державний департамент звернувся до всіх музеїв, бібліотек, університетів, дилерів у царині творів мистецтва та антикваріату, аукціонних будинків і книгарень з підтвердженням твердих зобов'язань і бажання американського уряду повернути до країн походження ті предмети культури, що були неправильно отримані й продані у Сполучені Штати під час та після війни. Про кожний випадок наявності об'єктів, що відносилися до цієї категорії, вони були зобов'язані інформувати відповідні структури. Такі культурні цінності мали затримуватись, їх походження та обставини ввезення на територію США підлягали розслідуванню, відповідно встановлювалася законність їх перебування в країні. Якщо власник і країна виявлених культурних цінностей могли бути встановлені, і ця країна мала своє посольство чи представництво у США, Державний департамент мав здійснити відповідні заходи для підтвердження їх ідентифікації й вирішення подальшої долі⁷³. Своєю чергою, на підставі меморандуму Державного департаменту, до музеїв, дилерів із мистецтва та антикваріату, аукціонних домів звернулася з листом Американська комісія по захисту і порятунку мистецьких та історичних пам'яток у зонах бойових дій («Комісія Робертса»). Комісія просила інформувати її про випадки виявлення викрадених творів мистецтва чи предметів культури, що походили з громадських чи приватних колекцій закордоном так швидко, як це можливо. У листі наголошувалося, що такі дії сприятимуть ствердженню доброго імені уряду США та його збройних сил⁷⁴.

Серед культурних цінностей інших держав, виявлених після завершення війни на території США, опинились і предмети мистецтва і старовини, що походили із території України і були вивезені під час бойових дій і нацистської окупації.

Американська дослідниця П.К. Грімстед уперше виявила і оприлюднила факт офіційної передачі представниками уряду США до посольства СРСР у Вашингтоні 34 творів мистецтва і предметів релігійного культу 10 квітня 1957 р.⁷⁵. Були передані 31 ікона, 1 картина і 2 срібних оклади. Вони виявлені у м. Х'юстоні (штат Техас) 1954 року. Спочатку американські експерти вважали, що це були російські ікони, викрадені під час війни і згодом нелегально ввезені на територію США з Німеччини⁷⁶.

Додаткове дослідження архівних даних дає можливість зробити висновки, що у процесі розгляду справи американські фахівці досить докладно встановили всі обставини викрадення і переміщення цих культурних цінностей. За їх даними, ікони були викрадені з території СРСР офіцером медичної служби 88 корпусу німецької армії. Підкреслювалося, що походять вони саме з території України, що засвідчував запис, знайдений на звороті однієї з ікон, і зроблений олівцем російською мовою: «Із села Богданівки, Чернігівського повіту, 29 вересня 1941 р.; узято з олтарних воріт». Колекцію ікон та інших предметів знайдено по війні у приміщенні військового госпіталю у м. Галле⁷⁷. Вивчення описів ікон показує, що всі вони невеликого розміру (найбільша 46x37 см.) і, очевидно, походили з іконостасів українських церков. Практично на всіх іконах відсутні штампки чи інші помітки, які б вказували на ознаки власності. Тобто, можливо припустити, це не були предмети з музейних колекцій. Після кількох років додаткового опрацювання цього питання, виявлені пам'ятки уряд США вирішив офіційно передати до посольства СРСР у Вашингтоні. Це було здійснено, що засвідчує відповідний акт передачі. Подальша доля переданих до посольства СРСР культурних цінностей із України поки що не з'ясована. За висловленою автору в усній формі неофіційною версією П.К. Грімстед, яка ще потребує додаткового уточнення, ікони та інші предмети могли бути передані посольством СРСР представникам російських церков у США.

Водночас удалося виявити американські документи стосовно ще одного акта передачі до СРСР виявлених на території США предметів культури. 11 серпня 1959 р. радник державного департаменту США з питань мистецтва і пам'яток Арделія Р. Холл передала атташе посольства СРСР у Вашингтоні Г.Д. Фурсі як акт реституції 31 археологічний предмет – зразки стародавньої зброї (переважно вістря списів і стріл), здобутих під час археологічних розкопок. На деяких предметах тоді ще зберігалися фрагменти написів російською мовою з позначками «траншея», «квартал», «шахта» і номери. На переконання американських експертів, найімовірнішим власником цих музейних і наукових колекцій могли бути установи Києва та Мінська. З їхнього погляду, культурні цінності були пограбовані під час війни і орієнтовно відповідали третьому переліку культурних цінностей, що мали передаватися з Мюнхенського центрального збірного пункту представникам СРСР 15 квітня 1947 р.⁷⁸. Подальша доля цих переданих урядом США до СРСР українських та, імовірно, білоруських культурних цінностей також потребує додаткового з'ясування.

Отже, під час і після Другої світової війни Сполучені Штати Америки на державному рівні виробили стратегію ставлення до культурних цінностей у зонах бойових дій і на території повоєнної Європи. Уряд США узяв на себе зобов'язання захисту й збереження об'єктів культури, предметів мистецтва

і старовини, архівів і бібліотек. США виступили одними з ініціаторів ствердження на міжнародному рівні та практичного здійснення реституції майна, пограбованого нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях. Особлива увага при цьому приділялася вирішенню питань реституції й передачі законним власникам переміщених з окупованих країн культурних цінностей. Проголошені урядом США принципи реституції культурних цінностей були поширені також на територію США щодо предметів культури, викрадених у повоєнній Європі й незаконно переміщених на територію США. Американська політика реституції культурних цінностей мала велике значення для України – переважна більшість нагробованих нацистами на території України пам'яток мистецтва і старовини і виявлених після війни була знайдена в американській зоні окупації і передана представникам СРСР для повернення в Україну. Українські культурні цінності також були виявлені після війни на території США і передавалися представникам СРСР для повернення законним власникам в Україні. Ці обставини вказують на важливість вивчення американської політики реституції культурних цінностей після Другої світової війни і документації американських служб, що проводили виявлення, облік і передачу культурних цінностей до СРСР. Це дасть змогу з'ясувати долю багатьох культурних цінностей, утрачених Україною під час Другої світової війни, а деякі з них можуть бути розшукані й повернуті до українських музеїв, архівів і бібліотек.

---

¹ Lynn H. Nicholas. *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War.* – New York, 1994; Николас Линн. *Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма.* – М., 2001.

² Michael J. Kurtz. *Nazi Contraband: American Policy on the Return of European Cultural Treasures, 1945-1955.* – New York, 1985; Michael J. Kurtz. *America and Return of Nazi Contraband: The Recovery of Europe's Cultural Treasures.* - New York, 2006.

³ Robert M. Edsel. *Rescuing da Vinci: Hitler and the Nazis Stole Europe's Great Art. America and Her Allies Recovered It.* - Dallas, 2006.

⁴ Walter I. Farmer. *The Safekeepers. A Memoir of the Arts at the End of World War II.* – Berlin-New York, 2000.

⁵ Peter Hardclerode and Brendan Pittaway. *The Lost Masters: The Looting of Europe's Treasurehouses.* – London, 1999.

⁶ Kenneth D. Alford. *Nazi Plunder: Great Treasure Stories of World War II.* - Da Capo Press, 2000.

⁷ Грімстед Кеннеді Патріція, Боряк Геннадій. *Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.* – Львів, 1991; Patricia Kennedy Grimsted. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution.* – Cambridge, 2001; *US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945-1959: Facsimile Documents from the National*

Archives of the Unated States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. – Washington, 2001.

⁸ Property Cards Art, Claims und Shipments auf CD-Rom: Amerikanische Ruckführungen sowjetischer Kulturgüter an die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg. Herausgeber: Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung. – Bremen, 1996; Ulrike Hartung. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sovjetischer und amerianischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941-1948). – Bremen, 2000.

⁹ Freitag G. Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // «Betr.: Sicherstellung»: NS-Kustraub in der sowietunion / Wolfgang Eichwede/Ulrike Hartung (Hrsg.). – Bremen, 1998. – S. 170-208.

¹⁰ Грімстед Кеннеді Патріція, Боряк Геннадій. Вказ. праця.

¹¹ Кот Сергій. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України. – 2006. - №4. – С. 96 – 119.

¹² Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці // Архіви України. – 2005. - №1-3. – С. 579-646.

¹³ Convention with Respect to the Laws and Customs of War on the Land (Hague, II), 29 July 1899 // The Avalon Project – Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague, II), 29 July 1899. – <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague02.htm>; Convention Respecting the Laws and Customs of War on the Land (Hague, IV), 18 October 1907 // The Avalon Project – Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague, IV), 18 October 1907. – <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С. 437-441; Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. – М., 1979. – С. 84.

¹⁴ Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control, London, 5 January 1943 / Miscellaneous №1 (1943). – London, 1943. – P. 1-4; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – Т. 1. - М., 1946. – С. 337-338.

¹⁵ Семиряга М.И. Как мы управляли Германией. – М., 1995. - С. 15.

¹⁶ Кот Сергій. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943-1947 роках // Пам'ятки України. – 2009. - №1. – С. 97-106.

¹⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – В 6 т. – Т.6. - М., 1980. – С. 310.

¹⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. – С. 486; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – В 6 т. – Т. 6. – С. 312.

¹⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. – С. 486; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – В 6 т. – Т.6. – С. 313.

²⁰ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – Т.6 – С. 356-357.

²¹ Final Act and Annex of the Paris Conference on Reparations // Kowalski W. Art, Treasures and War. A Study on the Restitution Looted Cultural Property, Pursuant to Public International Law. - Leicester, 1998. – P. 95-105.

²² Op.cit. – P. 96-97.

²³ Op.cit. – P.102.

²⁴ Op.cit. – P. 103.

²⁵ Op.cit. – P. 103 -105.

²⁶ Kowalski W. Restytucja i naprawianie szkod w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego. Regulacje prawne i dzialannia wladz Polskich // Problem reparacji, odszkodowan i swiadectw u stosunkach polsko-niemieckich. 1944-2004. - T. I. – Warshawa, 2004. – S. 250-251; Definition of the Term «Restitution». 22 Januart 1946. Press Nandout №151. PR. Branch. CCG. (BE), Berlin // Kowalski W. Art, Treasures and War. – P. 106; Четырехсторонняя процедура реституций // Материалы к заседанию Государственной Думы Российской Федерации. №16 от 16.05. 1996 г. – Б.м., б.г.

²⁷ Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. – К., 1996. – С. 80-81.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 4762. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 60; Ткаченко М. І. Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944-1948 рр.) // Слов'янський світ: Міжвідомчий щорічник. - №1. – К., 1997. – С. 193.

²⁹ Николас Линн. Указ соч. – С. 309-310.

³⁰ Robert M. Edsel. Rescuing da Vinci, p. 128; Николас Линн. Указ. соч. – С. 323.

³¹ Robert M. Edsel. Rescuing da Vinci, p. 132; Николас Линн. Указ. соч. – С. 327, 344, 393.

³² Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force – SHAEF.

³³ Freitag G. Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // «Betr.: Sicherstellung»: NS-Kustraub in der sowietunion. – Bremen, 1998. – S. 171, 182-183; Николас Линн. Указ. соч. – С. 479-480, 502-505, 523, 528.

³⁴ Долинський О., Себта Т. Назв. Праця. – С. 589.

³⁵ Николас Линн. Указ. соч. – С. 574.

³⁶ Там само. – С. 575-576.

³⁷ Law №52. Blocking and Control of Property (British Zone) // Kowalski W. Art, Treasures and War. – P. 108-109.

³⁸ Op.cit. – P.109.

³⁹ Office of Military Government (US Zone): Military Government Regulations. Titel 18: Monuments, Fine Arts and Archives. – Berlin, 1947.

⁴⁰ Op.cit. – P. 18-101: a,b.

⁴¹ Семиряга М.И. – Указ. соч. – С. 238.

⁴² ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 61.

⁴³ Семиряга М.И. Указ. соч. – С. 238-239.

⁴⁴ Там само. – С. 240.

⁴⁵ US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945-1959: Facsimile Documents from the National Archives of the Unated States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. – Washington, 2001. – P. 61-62.

⁴⁶ Property Cards Art, Claims und Shipments auf CD-Rom: Amerikanische Ruckfuehrungen sowjetischer Kulturguter an die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg. Herausgeber: Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung. – Bremen, 1996. – S. 14.

⁴⁷ Patricia Kennedy Grimsted. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – Cambridge, 2001. – P. 217.

⁴⁸ Долинський О., Себта Т. Назв. Праця. – С. 590.

⁴⁹ Зберігаються в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

⁵⁰ Підрахунки здійснені Т. Себтою на підставі копій карток Мюнхенської картотеки, що перебувають в Україні.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 55.

⁵² Макаревич М. Чи є надія на повернення?: Доля львівської колекції малюнків Дюрера // Політика і культура. – 1999. - №5. – С. 35.

⁵³ Николас Линн. Указ. соч. – С. 604.

⁵⁴ Дзюбан Роман. Чи повернуться в Україну рисунки Дюрера // Пам'ятки України. – 2006. – №1-2. – С. 81, 84.

⁵⁵ Akinsha Konstantin and Hochfield Silvia. Who Ouns the Lubomirski Durers? // ART-news. – 2001. – October. – p. 160-162; Николас Линн. Указ. соч. – С. 603-604.

⁵⁶ Дзюбан Роман. Назв. Праця. – С. 84.

⁵⁷ Николас Линн. Указ. соч. – С. 608.

⁵⁸ P.K. Grimsted. Introduction: Documenting American Cultural Restitution to The USSR, 1945-1959, p. 48-49, 53.

⁵⁹ Op. cit. – P. 39-40.

⁶⁰ Державний архів Російської Федерації (далі. – ДАРФ). – Ф. А-534. – Оп.2. – Спр. 14. – Арк. 6.

⁶¹ Кончин Е.В. Эти неисповедимые судьбы. – М., 1990. – С. 283.

⁶² ДАРФ. – Ф. А-534, оп.2. – спр. 14. - Арк. 27.

⁶³ Там само. – Арк. 7-8.

⁶⁴ Там само. – Арк. 27-28, 39-40 .

⁶⁵ Там само. – Арк. 39.

⁶⁶ Кончин Е.В. Указ. соч. – С. 286.

⁶⁷ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр. 203. – Арк. 85.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – Арк. 86.

⁷⁰ Центральний державний архів літератури та мистецтва, Санкт-Петербург (далі – ЦДАЛІМ СПб). – Ф. 387. – Оп. 1. – Стр. 31. – Арк. 3.

⁷¹ Сергій Кот. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. – 1996. - №5. – С. 134-135.

⁷² Сергій Кот, Юрій Коренюк. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України – 1999. – Ч.1. – С. 63-84; Сергій Кот, Юрій Коренюк. Спадщина Михайлівського собору в Третяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України – 2004. – Ч.2. – С.2-19.

⁷³ Library of Congress. – Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945-1961. A microfilm project of University Publications of America. - Part 2, Reel 1. – P. 28-29.

⁷⁴ Op. cit. – P. 32.

⁷⁵ US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945-1959, transfer #18.

⁷⁶ Op.cit.

⁷⁷ Library of Congress. – Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945-1961. A microfilm project of University Publications of America. - Part 2, Reel 5. – P. 58 – 67.

⁷⁸ Op.cit. – P. 847-862.

В статье освещается деятельность правительства США в сфере реституции культурных ценностей после Второй мировой войны, анализируются американские передачи украинских культурных ценностей в СССР в рамках общего реституционного процесса, их дальнейшая судьба и значение для украинской культуры. При подготовке данной публикации автором использованы материалы, полученные при поддержке Программы им. Фулбрайта в Украине и Центра им. Клуге при Библиотеке Конгресса США.

Ключевые слова: Вторая мировая война, США, Украина, культурные ценности, государственная политика, возвращение и реституция.

The US policy of restitution after World War II, the transfers of Ukrainian cultural treasures from US to USSR in frame of the general restitution process, the further destiny of those treasures and their importance for Ukrainian culture are discussed. The article contains materials obtained due to support of the Fulbright Program in Ukraine and the John W. Kluge Center at the Library of Congress.

Key words: World War II, USA, Ukraine, cultural treasures, state policy, return and restitution.